

Uygurca *üçük* 'kürk'

Mehmet Ölmez
(Göttingen)

Xuanzang'ın yaşamöyküsünün Uygurca çevirisinde eski ve yeni yayınlarda pek karşılaşmadığımız, belki de Uygurca metinlerde aşağıda anacağımız diğer örnek dışında karşılaşılmayan bir sözcük geçer. Sözcüğün yazımı *'wyçwk* şeklindedir. Böylesi bir yazıma sahip sözcük, eğer Türkçe ise, ancak *öçüg* ~ *öçük* ~ *üçüg* veya *üçük* okunabilir.¹ Sözcüğün Çince karşılığı ve metin içindeki anlamı hiç şüphe götürmeyecek kadar açıktır: Çin. *qiu* (oku *çiu*; Giles 2325)² olan sözcük "Fur Garments (= kürk, kürk giysi)" karşılığındadır. Sözcüğün geçtiği bağlama baktığımızda anlam daha açık hale gelir: *k(a)ltı [adınçlıg körkü tilkü Üçük bir [til]kü tärisi ärmäz.*³ Rahip Hui-li tarafından hazırlanan Xuanzang yaşamöyküsünün Li Yung-hsi tarafından İngilizceye yapılan çevirisi de Uygurcasına oldukça yakındır: "A precious fur-coat is not made with the fur of a single fox, ..."⁴ A. Mayer tarafından ilgili bölümün Almancaya yapılan çevirisi de aynıdır: "..., denn wie ein wertvolles Pelzgewand nicht aus dem Fell eines Fuchses [verfertigt], ..."

Aynı sözcüğe Uygurca 'Ezop' parçasında da rastlarız.⁵ Métnin yayımcısı P. Zieme sözcüğü *öçüg* şeklinde okumuş ve 'Bemerkungen' bölümünde anlamını ve ünlü/ünsüz değerlerini (*öçüg*: ?, lies

1 Xuanzang Yaşamöyküsü, Paris Musée Guimet'deki 47476 numarada kayıtlı Uygurca metin., 117.15.

2 *A Chinese-English Dictionary*, Herbert A. Giles, London 1912 (→ Taipei 1975); *Taishō shinshū daizōkyō*. Tokyo 1927. 50. c., Nr. 2053, s. 255 c 23, ikinci sözcük.

3 HtPar 117.15-16.

4 *The Life of Hsüan-tsang, The Tripitaka-Master of the Great Tzu En Monastery*. Compiled by Monk Hui-li. Translated from the Chinese by Li Yung-hsi. Peking 1959, s. 20.

5 Peter Zieme, "Die türkischen Yosipus-Fragmente", *MIO* 1968: 45-67.

ü-, -k?) soru işareti ile bırakmıştır.⁶ Metin kısmında ise sözcüğün öncesi ve sonrası kayıptır: .../biş öçüg kädmiş a/////;⁷ bağlamdan çıkartılabileceği üzere, käd- 'giymek' eylemi ile birlikte kullanıldığı için buradaki öçüg de bir tür giysi adıdır. Metnimizle karşılaştırdığımızda, öçüg'den önceki sözcüğün de bir kürk hayvanı olması gerektiği ortaya çıkar. Uygurca metinlerde bu eksikliği, .../biş sözcüğünü tamamlayabileceğimiz bir sözcük büyük bir olasılıkla irbiş'tir.⁸

Üçük sözcüğünü ve köktaşlarını Uygur sonrası Türk dili yadigarlarında aradığımızda karşımıza şu örnekler çıkar:

Divan'da "اچۇك: içük: Samur; teğin gibi hayvanların derisinden yapılan kürk" olarak buluruz.⁹ Aynı yerin Dankoff'ça yapılan çevirisi ise şöyledir: 'IJUK içük "A fur (farw)," made from sable or squirrel, or the like.'¹⁰ Dankoff, dizin kısmında sözcüğe, içmāk ile birlikte iç maddesinde yer vermiş, dolayısıyla bu iki sözcüğü aynı kökten saymıştır.¹¹

Kaşgarlı Mahmud'da ayrıca aynı sözcükten türeme içüklä-

6 a.g.m., s. 54.

7 a.g.m., s. 49, satır 3.

8 krş. Suv 325.19, 331.23, 599.16, 610.13 (ED, DTS), Clauson *irbiş* 'the Siberian panther, *Felis irbis*', *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 199a; ayrıca bkz. *Altürkische Grammatik*, A. von Gabain, Wiesbaden 1974, s. 295 ve "Glossar" kısmı s. 338b; *Drevnet-yurkskiy slovar*, Leningrad 1969, s. 211b. Adı geçen kaynaklar sözcüğün -ş ile mi, -z ile mi yoksa -ç ile mi biteceği konusunda kararsızdırlar. Bununla birlikte Clauson -ş ile okumuş (okunmuş kesin değil, PU kısaltmasıyla), Teleütçe *irbis* ve Tuvaca *irbiş* şekillerini de kaydetmiştir. Tuvaca şekil -ç'den de gelebilir -ş'den de, ancak Uygurca şekille karşılaştırıldığında okuyuş kesinlik kazanır ve -ş'li okuyuşu doğrular.

9 *Divânü Lûgati't-Türk*, Kaşgarlı Mahmud, Tıpkıbasım/Facsimile, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990, s. 46-47 (23b-24a); *Divanü Lûgat-it-türk Tercemesi*, Cilt I. Çev. B. Atalay, TDK yay., Ankara 1939 s. 69.

10 *Compendium of The Turkic Dialects* (Dîwân luyât at-Türk), Mahmūd al-Kāşgarî, Ed. and Trans. R. Dankoff, J. Kelly, 1. cilt, Harvard 1982, s. 109.

11 a.g.y., 3. cilt, Harvard 1985, s. 31. Dankoff'un her iki sözcüğü aynı madde (iç) altına toplaması yerinde bir karardır. Clauson da 'içmek' sözcüğünün Doğu Türkçesinde 'eyer keçesi' anlamında kullanıldığını kaydeder ve içlik 'eyerin içine doldurulan şeyler' ile karşılaştırır. Bu sözcüklerin iç ile ilgilerinin olabileceğini de düşünen Clauson, bir olasılıkla içük ile bir arada da

şeklini de buluruz: **اچكلاي** *ol tonuğ içükleği* = o elbiseye iç geçirtti, samur, sansar ve buna benzer kürklerle içini kaplattı; *içüklär, içüklämäk*;¹² Dankoff: 'L TVNUQ' 'IJUK-LA'DY *ol tönuy içüklädi* "He attached to his garment the fur (farw) (of a sable, squirrel, or other)." *içüklär içüklämäk*.¹³

içük'e Kıpçak dönemi eserlerinden Codex Cumanicus'ta, ikinci hece ünlüsü düzleşmiş olarak rastlarız: *ičik* [ičik] Oberpelz, 'en ober czogen pelcz' 163,29r.¹⁴

Günümüz Türk Dillerinde ise şu şekilleri buluruz: Kırgızcada *ičik* 'kürk' [**ичик** *шуба, крытая материей*], *kiş içik* (*destanlarda*)

düşünülebileceklerini belirtir (ED 27b, 24a). *içmāk*'ın *iç* ile ilgisine son olarak Erdal değinir, ancak Erdal *içük*'ten söz etmez: M. Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I, Wiesbaden 1991 § 2.74 +mAk, s. 110. Bütün bu verilere ve kaynaklara göre *içmāk* de 'bir tür kürk' veya 'post'tur. Dankoff'ta *içmāk* ile ilgili kısımlar şöyle çevrilmiştir: *ičmāk* "Fleece, sheepskin (*farw al-birqān*)", I. c., s. 133; *ičmāklān-ār ičmāklāndi* "[The man] put on a lamb skin (*farw barqān*); *ičmāklān-* or else he became owner of one." *ičmāklānūr ičmāklānmāk*, I. c., s. 253. *Drevnetyurkskiy slovar'* (Leningrad 1969), *içmāk*'e yer vermezse de *ičmāklānmāk*'e yer verir (s. 202b). B. Atalay ise dizinde *içmāk*'i açıklarken Doğu Türkçesi *içmāk* şeklini de zikreder. *içmāk* ile *içük* sözcüklerinin kök olarak akrabalıklarına en iyi örnek Divan ve buradaki Arapça karşılıklardır (*feru*, Dankoff *farw*). Ayrıca *içmāk* İbn-i Mühenna'da da 'kürk' olarak ve Arapça *el-fervet* (الفِرَّة) karşılığında geçmektedir (*Ibnü-Mühennâ Lûgati*, Aptullah Battal, Maarif Vekaleti, İstanbul 1934, s. 32b-33a). Günümüz Türk dillerinin Rusça karşılıklı sözlüklerinde de *ičik* ~ *işik* ve *içmāk* daima aynı karşılıklarla, Rusça *шуба* ile çevrilir (*içük*'ün günümüzdeki şekilleri için bkz. ilerki satırlar): "шуба ичмек, постън" *Russko-turkmenskiy slovar'*, Aliyev-Böriyev, Aşhabad 1929, s. 445a; "шуба ичмек; шубка еңилжек ичмек; кичижик ичмек", *Bolşoy russko-turkmenskiy slovar'*, II tom, p-ya, Moskva 1987, s. 677ab; Türkmençe *yeñilcek içmek, kiçicik içmek* gibi şekilleri krş. özellikle Kırgızca *ičikçe* 'шубка'. *içük* ile *içmāk* arasında benzer birleştirmeyi yapan Räsänen de, *içmāk*'e *içük* ile aynı maddede yer verir, M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türkssprachen*, Helsinki 1969, s. 169.

12 Tıpkıbasım, s. 154 (77b alttan 3.-4. satır); Atalay, Cilt I, s. 305.

13 Compendium ..., I. c., s. 248.

14 Kaare Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1942, s. 105.

samur kürkü [киш ичик (в эпосе) соболья шуба].¹⁵ Kırgızcada aynı kökten türeme, Farsça küçültme eki +çe ile "içikçä küçük, hafif kürk; kürk ceket [ичикче шубка; меховая куртка]" sözcüğünü de buluruz.¹⁶

Uygurca *ÜçüK* Kazakçada (Doğu Türkistan Kazakçasında) -ç- > -ş- gelişimi ile *işik* şeklinde buluruz [qıú /çiu/ (Giles 2325) ton, ixik /işik/].¹⁷ Kazakçanın hemen yanında, Karakalpakçada da -ş- ile *işik* şeklinde, Rusça шуба'nın karşılığı olarak buluruz.¹⁸

içik Radloff'un sözlüğünde de yer alır. Radloff Kırgızca (Dsch. olarak), ve Kazakça (Kir.) şekillerin yanısıra Tobolca bir şekle daha yer verir: ичик [Tob., von 1 иц] нижнее платье - das Unterkleid.¹⁹

Bütün bu verilere göre her iki Uygurca örneği, Yosıpas'taki *öçüg* ve Xuanzang'daki *ÜçüK* şekillerini *üçük* olarak okumamız gerektiği ortaya çıkar. Uygurcada her iki örnek de yuvarlak ünlü ile, *ü-* ile görüldüğüne göre, geniş ünlülü şekli aslı şekil kabul ederek MK *içük* sözcüğünün *üçük*'ten geldiğini söyleyebiliriz. MK'deki şekil büyük olasılıkla ç'nin darlaştırıcı etkisiyle ortaya çıkmış olmalı. Codex Cumanicus'taki *içik* ise, *içük*'teki *i-*'nin etkisiyle, ilerleyici benzeşmeyle ortaya çıkmış olmalı: Uyg. *üçük* → MK *içük* → CC *içik*; bu gelişmeye en güzel örnek Orhon Türkçesi *üçün*, Osm. *içün* ve TT *için* şekilleridir.

Geriye sözcüğün kökeni sorunu ve *ü-* ile başlayan *üçük*'ün *içmək* ile nasıl birleştirileceği sorusu kalıyor.²⁰ *içmək* göz önünde bulundurulduğunda, *üçük* ya addan ad yapan bir +(U)*k*, ya da eylemden ad yapan bir -(U)*k* ile ortaya çıkmış olmalı. Bu soru ancak *içmək*'in yardımıyla çözülür. Fakat bu kez de buradaki *±mAk*

15 *Kirgizsko-russkij slovar'*, K.K. Yudahin, Moskva 1965, s. 306b.

16 *Kirgizsko ...*, s. 306b.

17 *Hanzuşa-Kazakşa sözdik [Hanzuxa-Kazaxxa Sezdik]*, Şinciang halk baspası, s. 909a. Kazakçadaki *işik* şekli Clauson'ca da kaydedilmiştir, ED 24a.

18 *Russko-karakalpakskij slovar'*, A. Baskakov, Moskva 1967, s. 1109b.

19 W. Radloff, *Versuch*, 1516 orta, 1551 alt ve 1522 orta.

20 *içik*'in kökeni ile ilgili bazı düşünceler için bkz. E.V. Sevortyan, *Этимологический словарь тюркских языков* (I), Moskva 1974, s. 393-394.

ekinin ait olduğu grup sorun; bu sözcükte *köküz+mäk*'te olduğu gibi addan ad yapan bir ek mi, yoksa *çakmak, tokmak* (< *tokmak*) şekillerinde olduğu gibi²¹ eylemden ad yapan bir ek mi sorusu ortaya çıkıyor. Belki bu duruma Kırgızca *içikçe* yardım edebilir. Eğer buradaki $\pm(U)k$ addan ad yapan küçültme eki + $(U)k$ olsaydı, büyük olasılıkla Kırgızca şekilde bu ikinci küçültme eki +*çe*'yi bulmayacaktık. Ayrıca sözcüğün anlamında da bir 'küçüklük' yok.

21 bkz. Erdal, anılan yer.

...
 ...
 ...

HtParis 177.14-16

تَحْيَ فَيُحْرِقُ بِهَازِئِهِ الثَّوْبَ لِيَتَلَصَّ بِهِ أَجْكَ كُلِّ فَرْوٍ مُتَّخِذٍ سَمُورٍ
 أَوْ سِنَجَابٍ وَنَحْوِهِ أَذِيكَ هُوَ هَيْجَانُ الشَّوْقِ وَالْعِشْقِ وَقَالَ

Dîvânü Lûgati't-Türk, Tıpkıbasım 23b¹⁷-24a¹

أَنْقَلَامَاقٍ يَقَالُ الْقَوْنُخُ أَجْكَ لَادِي إِيَّاهُ الصُّوقُ بِالثَّوْبِ فَرْوٍ
 السَّمُورِ وَالسِّنَجَابِ وَنَحْوِهِ أَجْكَ لَارِ أَجْكَ لَامَالَهُ وَيُقَالُ تَرَى أَرْكَ لَادِي إِيَّاهُ
 أَنَّهُ دَبْغُ الْجِلْدِ أَرْكَ لَارِ أَجْكَ لَامَالَهُ وَيُقَالُ الْقَوْنُخُ أَرْكَ لَادِي إِيَّاهُ قَطْعُ

Dîvânü Lûgati't-Türk, Tıpkıbasım 77b¹⁴-16